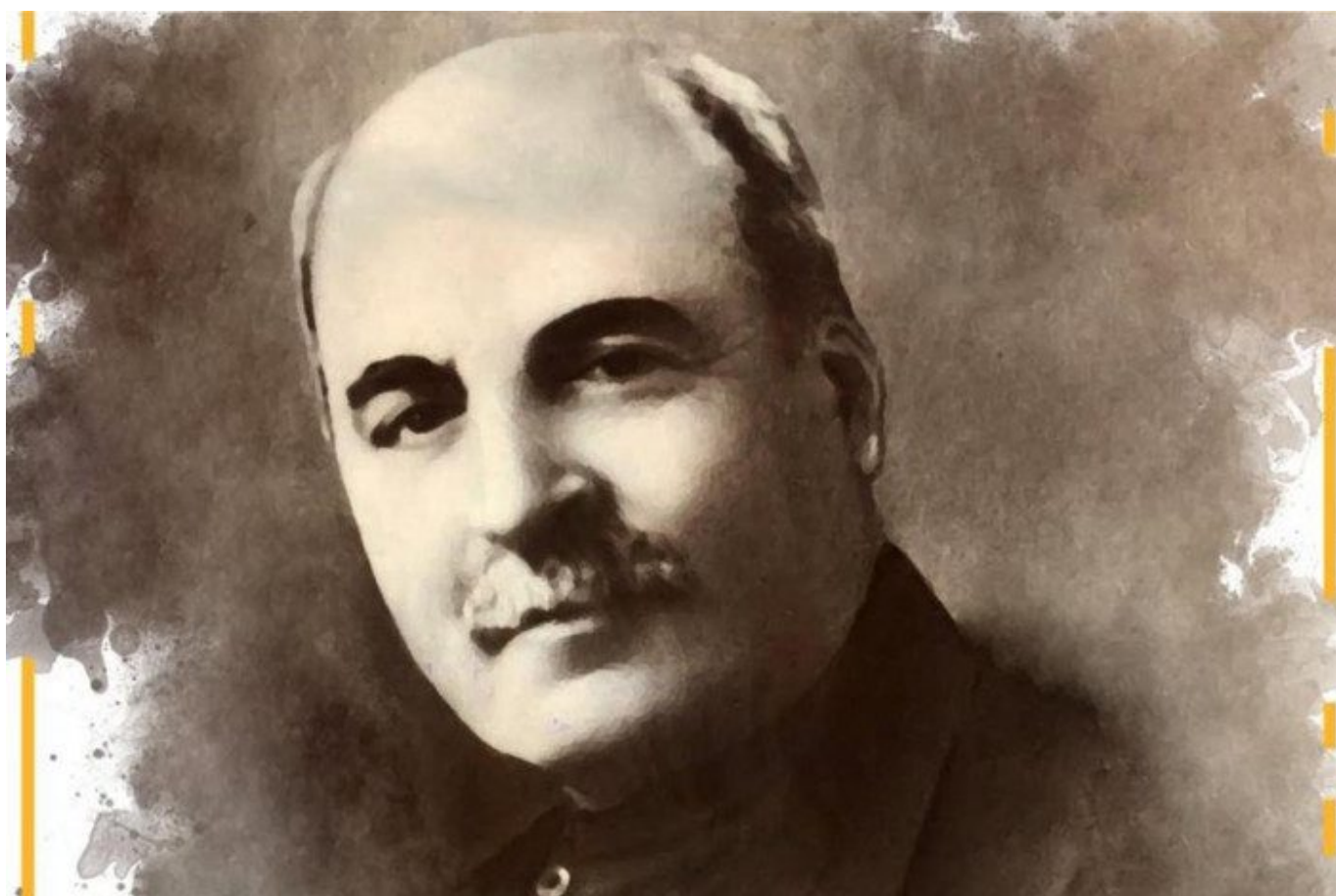

«Araçäkleri petiklenen öli mekan – şemal öwsenok, ýaprak gymyldanok...»

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Sözler, Ýatlamalar

написано kitapcy | 26 январа, 2025

"Araçäkleri petiklenen öli mekan – şemal öwsenok, ýaprak gymyldanok..." «ARAÇÄKLERI PETIKLENEN ÖLI MEKAN – ŞEMAL ÖWSENOK, ÝAPRAK GYMYLDANOK...»

Ýazyjy, dramaturg, žurnalist Jelil Mämmetgulyzada (1869-1932)

• **Dünýä romanynyň iň kämil nusgalaryndan biri yüz otuz ýaşady...**

Dünýä edebiýatynyň taryhynda geljegiň diýdimzor hökümet režimini iň kämil formada suratlandyran ýazyjy hökmünde hemişe Jorj Oruell görkezilýär.

Hawa, onuň 1948-nji ýylda ýazan «1984» romannda megerem SSSR-iň kyrk ýyldan soňky döwlet dolandyryşyny edebi ussatlyk bilen

suratlandyrmak bilen biziň günlerimiziň we indiki diýdimzor režimleriniňem üýtgemejek hem-de hamana kategoriki ýagdaýa öwrüljek taraplaryny janlandyrypdy.

Asly hindistanly iňlis ýazyjysy Jorj Oruell diňe öz döwrüniň däl, geljegiň diýdimzor hökümet formalarynyň anatomiýasyny ýazypdyr ýazmasyna, ýön öz döwrüniň şeýle gorkunç şertleriniň içinde hut özi ýaşap ýazan eserlerinde tire-taýpadyr feodalistik metodikalar bilen dolandyrylýan jemgyýetleriň 130 ýyl soňky geljegine çyra tutan başga bir ýazyjy bar. Oňa Jelil Mämmedgulyzada diýilýär.

Jelil Mämmedgulyzadanyň asly häzirki Eýran Yslam Respublikasynyň çäklerinde ýerleşen Hoý şäherinden. Onuň atabalary soňra Nahçewan oblastyna göçüpdir.

Osmanly imperiýasy Nahçewam oblastynyň demografiki gurluşyndan howatyrlanýandygy üçin (ermeni-kürt ilaty) şol wagtlar gajarlaryň golastyndaky Eýranyň dürli künjeklerinden Nahçewanyň käbir myntykalaryna (etraplaryna) türki maşgalalaryň getirilmegine hut özi goldawyny gaýgymady.

Muňa başga bir mysal hökmünde Şatagty myntykasyna Töwrizden

göçüp gelen, Şark frontynyň komanduýuşisi Kazym Karabekir bilen ýakyn dost, 1937-nji ýylda «pantürkistlikde» aýyplanyp Sibire sürgün edilen we 1941-nji ýylyň 5-nji dekabrynda sürgünde ömrüni soňlan meşhur şahyr we dramaturg Hüseyin Jawidi görkezip bileris.

Jelil Mämmetgulyzada ýazyjylyk işinde-de, žurnalistikada-da ömrüniň ahyryna çenli Eýranyň azeri türkçesini ulanan bolsa, 1905-1909-njy ýyllarda Stambul uniwersitetinde bilim alan Hüseyin Jawid bolsa osmanly türkçesinden aýrylmady...

1869-njy ýylda Nahçewanda doglan Jelil Mämmetgulyzada Gürjüstanyň Gori şäherinde açylan Pedagogiki institutyny 1888-nji ýylda tamamlady we Nahçewan obalstyndaky Nehrem obasyna mugallymçylyk etmäge gitdi.

Mekdep üçin oba kethudasynyň öýi kireýine alnypdyr we ermeni kärkeşi Nurs obasyndan Nehreme sygyr getirdipdir.

Her gün irden hut özi sygyr sagyp süýdüni içen mekdep müdiri Mämmetgulyzada biraz wagtdan soň sygryň süýdüniň azalýandygyny we ýene biraz wagtdan soň doly kesilendigini görensoň, ýagdaýy anyklamak üçin daň atmanka tursa, mekdep jaýynyň eýesi Timur aganyň sygyry ogrynça sagýandygyny görüpdir.

MEMMEDGULUZADE

DANABAŞ
KÖYÜNÜN ÖYKÜSÜ

Çeviren:
Dr. Hideniz Kartalau

Cumhuriyet

Şonsuzam çüýrän feodal batgalygynda çagalara ýokary hilli bilim bermäge dyrjaşýan Mämmetgulyzada bu wakadan soň obada gören-eşden zatlaryny ýandepderçesine belläp goýupdyr we 1894-

nji ýylda «Danabaş obasynda bolan wakalar» («Danabaş Köyünün Olaylary») atly romanyny ýazypdyr.

Terjimeçi Ildeniz Kurtulanyň türk diline terjime eden romany 1999-njy ýylda «Cumhuriyet» respublikasynda çap edildi.

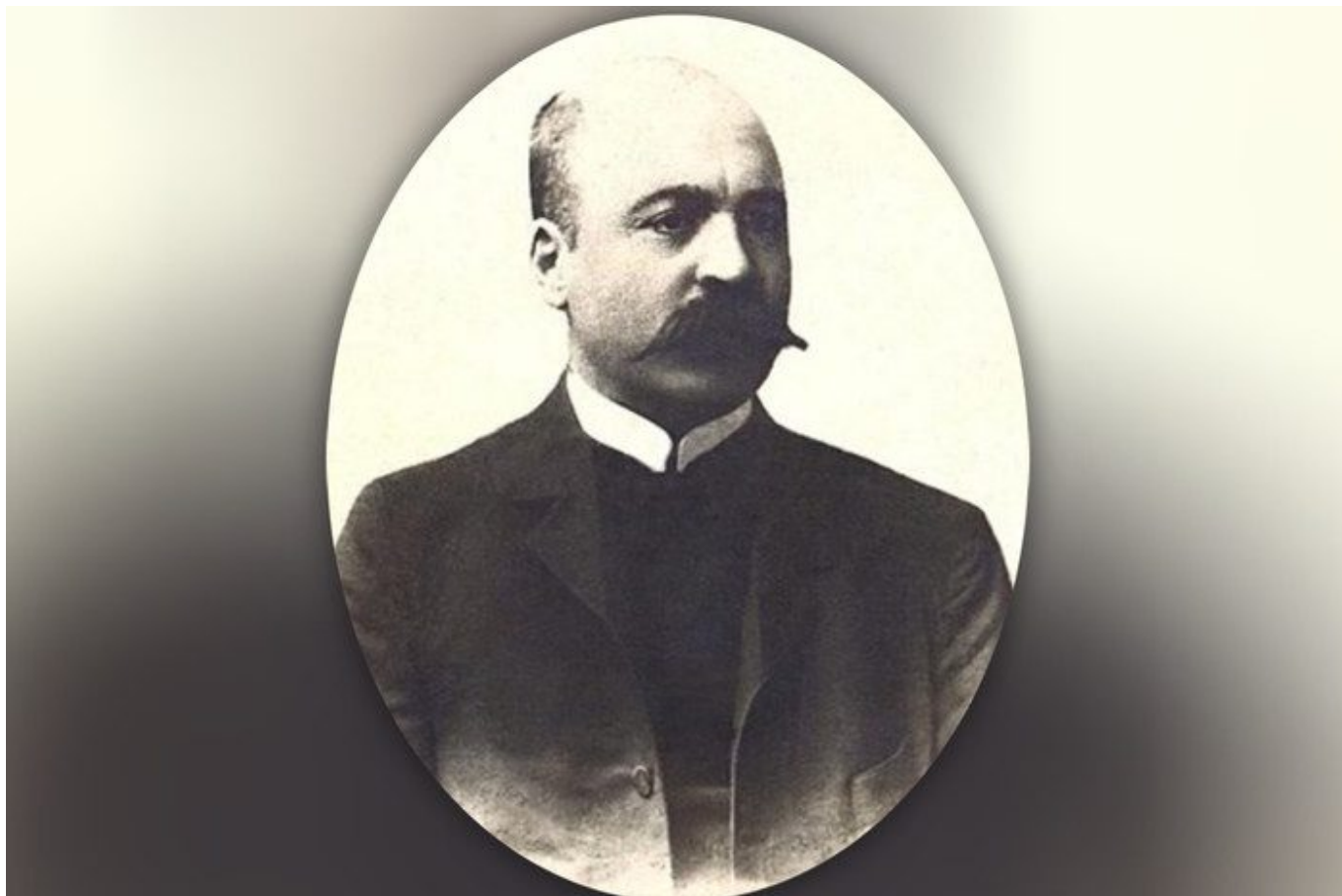
Sýužeti we kompozisiýany emele getirme ukyby, aýratynam her jümlesinde endişäni we dartgynlylygy artdyrmagy taýdan «Danabaş obasynda bolan wakalar» romany Dostoýewskiniň «Jenáyat we jeza» romanyny ýatlatmak bilen (öldürme wakasynyň ýokdugyna garamazdan) Dostoýewskiniň romanynyň içinde belki-de on romanlyk waka bolan jolsa, Mämmetgulyzadanyň romanynynda azyndan üç romanlyk wakalar bar:

Eserde kakasyndan miras galan mal-mülke garyndaşlary tarapyndan el urulmagyndan soň aşa garyp düşen Muhammethasan karz-kowal edip eşek satyn alýar we Kerbela zyýarata gitmäge taýýarlyk görýär. Jelil Mämmetgulyzada barsy gözünüň önünde bolup geçen bu wakalaryň üstüne hiç zat goşmazadan we elmydama dramatik stilde beýan edýär.

Rus häkimiýetiniň kethuda bellän çinownigi Hudaýýar Muhammethasanyň eşegini «häkim bilen görüşjek» bahanasy bilen alyp, şähere gidýär. Onuň maksady başga. Ol aradan çykan äriniň zyynda dul galan Zeýnebi we onuň baýlygyny eýelemek isleýär.

Pul üçin bedibagt dul aýal Zeýnebi kethuda Hudaýýara beren kazynyň aktiw çykyş bu bölüminde eýesiz galan aýalyň, onuň ogul-gyzynyň başdan geçirýän tragediyalary iniňi düýrükdiriji epizodlaryň üsti bilen okyja ýetirilýär.

Romanyň iň soňky bölegini şu gysga sözbaşynyň ahyrynda okajakdygyňyz üçin dünýä edebiyatynyň we žurnalistikasynyň iň güýçli wekilleeinden bolan Jelil Mämmetgulyzada hakda ýene birnäçe jümle ýazmagy makul bilýäris.

Nahçewanda her gün görýän nadanlyklaryny hiç hili çekinmän-etmän kagyz ýüzüne geçiren Jelil Mämmetgulyzadanyň dünýägaraýşynyň kemala gelmeginde XIX asyryň togsanynjy ýyllarynda Russiýanyň «Новое время», «Российское ведомости» gazetleriniň Stambuldaky wekili bolup işlän Muhammet aga Şahtahtinskiiniň tomus aýlarynsa Nahçewana gidende aýdyp beren zatlarynyň ýiti täsiri bolupdyr.

Stambuldaky işinden soň Şahtahtinskiý Tiflisse «Şarky-Rus» («Rus Gündogary») atly gazet çykarmaga başlapdyr, soňra gazetini başga birine satyp, Eriwan oblastyndan Russiýanyň parlamentine agza saýlanypdyr.

Syrkaw aýalyny Tiflise bejertmäge getiren Mämmetgulyzada şol ýerde Şahtahtinskiý bilen duşuşypdyr. «Howuzly» restoranynda nahar iýmäge başlamazdan, Mämmetgulyzada Nahçewanda täzeçillige garşy çykýanlaryň edebi-çeper dildäki ajaýyp suratlandyrmasy bolan «Poçta ýaşigi» hekaýasyny Şahtahtinskä beripdir.

Ýatlamalarynda Mämmetguluzada şol pursatlary şeýle beýan edipdir:

«Muhammet aga Nowruzalynyň poçta ýaşigine hat oklaýşy barada okap bedende, Nowruzalynyň akmaklygyna we nadanlygy şeýle bir

gülyärdi welin, ýene bir gýkse howuzdaky balyklaram özlerini suwdan daşyna ataýjak ýalydy. Hamana balyklaryňam Nowruzalyňyň akmaklygyna we nadanlygyna gülkisi tutýan ýalydy».

Şahtahtinskiniň teklibi bilen Tiflisde galyp «Şarky-Rus» gazetinde işlemäge başlan Mämmetgulyzada iki ýyldan soň işdeşi Omar Faik Numanzada bilen bileleşip «Nowruz» gazetini çykarmaga başlapdyr.

Rus patyşasy Nikolaý II-niň 1905-nji ýylyň 17-nji oktýabrynda gol çeken azatlykçy kanunlary habar beriş serişdeleri dünýäsine örän oňyn täsirini ýetirdi. Jelil Mämmetgulyzada we Omar Faik bu amatly pursatdan peýdalanmagy başarypdyr.

Ýatlamalarynda Jelil Mämmetgulyzada şol döwri şu sözler bilen beýan edýär:

«Bir gün köçede gürji çagajygyň «Kukureki» žurnalyny satyp ýörendigini gördüm. Žurnalda Nikolaý patyşanyň kellesi horaz şekilinde çekilen eken. Žurnaly şobada garbap alyp çaphanamyza ylgadym-da: «Faik ependi, nämä dursuň, millet patyşanyň suratyny horaz şekilinde çekýär. Durmagyň wagtymy häzir?» diýdim we şol ýerde şobada «Molla Nasreddin» žurnalyny çykarmagy makul bildik. «Molla Nasreddini» wagtyň özi döretdi, tebigatyň özi orta çykardy».

Mämmetgulyzadanyň şol döwürden soňky bitiren işlerini aýdyňlandyrmagy häzirlilikçe bir gapdala süýşürüp (aşakda gezekli-gezegine ýazma şerti bilen elbetde) «Danabaş obasynda bolan wakalar» romanyna gaýdyp geler bolsak, ýazyjynyň 1909-njy ýylda ýazan we şeýle-de Nahçewan-Nehrem-Danabaş sebitiniň wakalaryny suratlandyrýan «Ölüler» tragikomediyasyny we ahyrynda 1927-nji ýylda ýazan hem-de şu günüň Azerbaýjanynyň bire-bir kartinasyny öz içine alýan «Däli sürüsi» tragikomediyasyny agzamak bilen 1894-nji ýylda ýazylan «Danabaş obasynda bolan wakalaryň» şu günün Nahçewanynyň we Azerbaýjanynyň döwlet dolandyryş formasy bilen nähili baplaşýandygyny birki agyz söz bilen aýdyp geçeliň.

1894-nji ýylda ýazylan «Danabaş obasynda bolan wakalar» romany aslynda Nahçewanyň Nehrem obasynda garawsyz we biçäre adamlara garşy rehim-şepagatsyzlyk bilen edilen hudaýsyz basyşyň edebi metodikasy we stildäki ajaýyp beýan edijiligi bolmak bilen birlikde dünýäniň hemme ýerinde bolup geçýän bular ýaly rehim-şepagatsyzlyklara, hudaýsyzlyk mysallaryna garşy okuwly-bilimli adamyň bildiren nägileligidir.

Ine, bu romanda başga nähili artykmaçlyk bar diýip sorasaňyz,

belki-de köpiňizi geň galdyrhak başga bir jogaba duş gellersiňiz:

– Hawa, «Danabaş obasynda bolan wakalar» romanynyň ýazylmagyndan tegelek 101 ýyl soň Türkiýe bilen serhetdeş Nahçewan Awtonom respublikasynyň parlamentiniň başyna ikinji bir Hudaýýar beg bellendi («parlament» sözüniň kagyz ýüzünde bolandygy üçin ulanýarys) we Wasif Talibow ýigrimi ýedi ýyllap oblasty Hudaýýar begiň düzgünlerinden has rehimsiz, has zalym, has berk düzgünler bilen dolandyryp, «Han» titrini almaga hukuk gazandy.

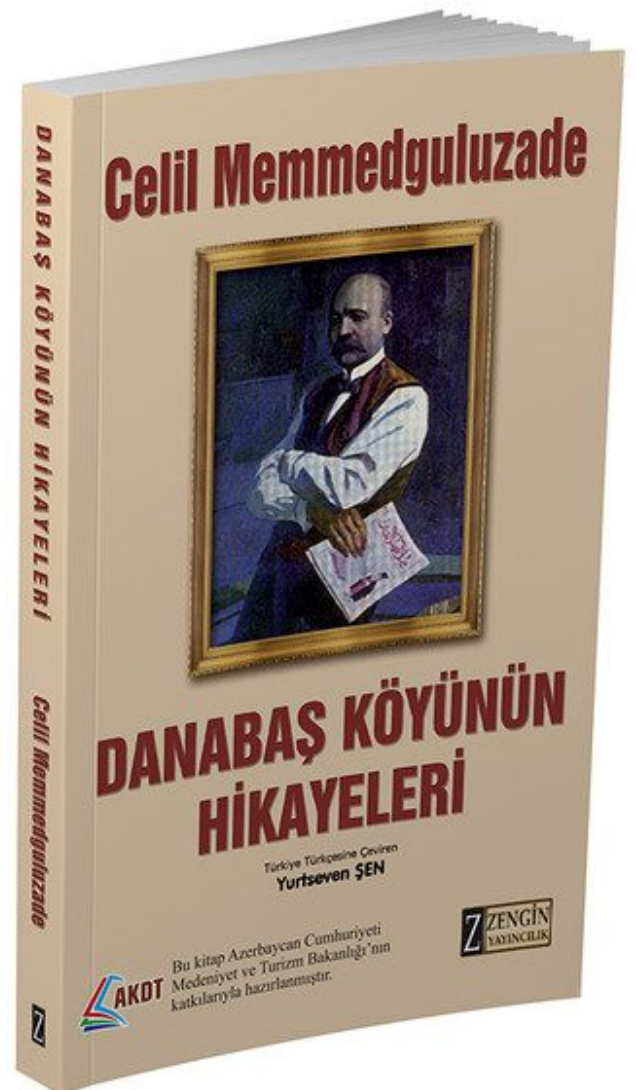
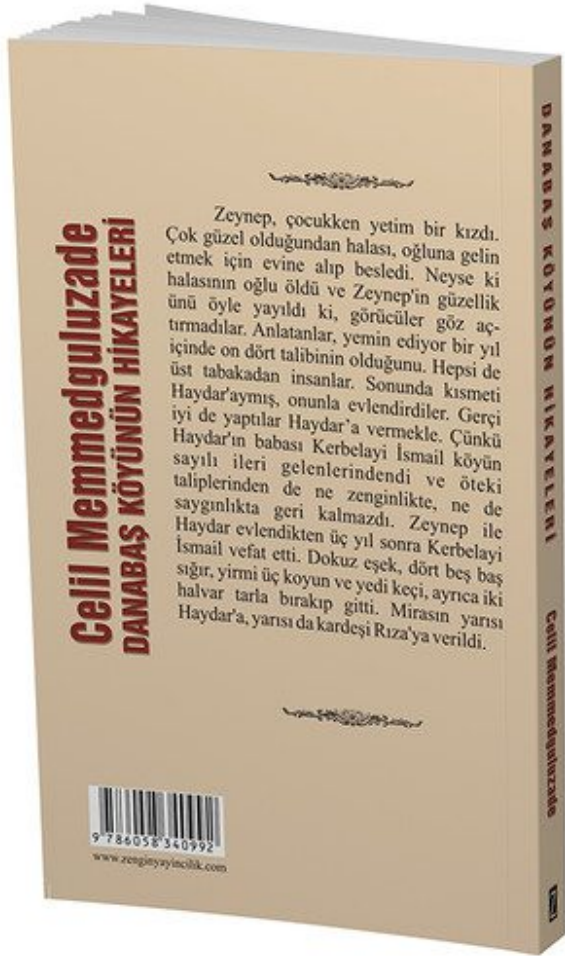
Aslynda muňa Bakudaky Aliýewiň diktaturasy ýol beripdi. Çünki diýdimzor gurallary has çalt we täsirli görnüşde güýje girizip bilmek üçin Bakuwa laboratoriya gerekdi. Talibow 27 ýyllap başynda oturan Nahçewanynda şol laboratoriany gylyny gymşatman döredişmäge talaş etdi. Ol muňa meýiljeň bolansoň, 1894-nji ýylda Nahçewanyň obasynda Hudaýýar begiň praktikasy esseme-esse güýçlendirilip Azerbaýjanyň hemme ýerinde amal edilmäge başlandy.

Gelip ýetilen sepgitde azerbaýjan jemgyýetiniň munuň aşagyndan çykyp bilen ölendigini, öldürilýändigini mesaňa görüp durus.

«Danabaş obasynda bolan wakalar» romanyna edebi taýdan seljerme berende, merhum halypamyz, bir döwür bile işleşen alymymyz professor Ýaşar Karayew şeýle ýazypdy: «*Danabaş obasy araçäkleri petiklenen öli mekan – şemal öwsenok, ýaprak gymyldanok*». (1976).

Hem-de uniwersitetde mugallymym bolan, awtoulag heläkçiliginde aradan çykyp bizi elmydama bu gynançada gezer ýaly eden professor Inaýet Bektaşynyň öýünde maňa aýdyp beren wakasyny hiç ýadymdan çykaramok:

– *Jelil Mämmetgulyzadanyň doglan ýylynyň 100 ýyllygy mynasybetli geçirilen dabarada Nehrem obasyndan gelen birinde söz sözlemek gezegini bermek makul bilindi. Oňa obasyna bilim we ösüş getirendigi üçin Mämmetgulyzadanyň hormatyna minnetdarlyk bildirmek ynanylypdy. Emma münbere çykan adam şeýle diýdi: «Biz Mämmetgulyzada ebedilik duşmandyrys, oňa hiç haçanam minnetdarlyk bildirmeris. Çünki ol bizi bütin dünýä masgara etdi».*

Ine, 130 ýyl öň ýazylan «Danabaş obasynda bolan wakalar» romanynyň awtory Jelil Mämmetgulyzadanyň näme sebäpden dünýä belli ýazyjy bolmagyny şol obalyň hut özi aýdyp durmanmy näme?

Mämmetgulyzadanyň suratlandyran kethudalygy 130 ýyl öň Nehremde Hudaýýaryň obrazynda basyş guraly bolan bolsa, häzir ol gural mysal üçin Ýazyjylar soýuzynyň 37 ýyllyk başlygy, 87 ýaşly Anar Ryzayewiň obrazynda işini dowam etdirýär. Galyberse-de, Jelil Mämmetgulyzadanyň döredijilik mirasy boýunça hünärmendigini aýdyp magtanýan professor Usa Habibbeýliniň Azerbaýjan Ylymlar akademiýasynda guran kethudalygy 1894-nji ýylyň hutma-hut nusgasy bolmagynda galjak

bolsa, Mämmetgulyzada diňe azerbaýjan jemgyýetiniň gözünde däl, dünýä edebiýatynda-da iň ýokardaky ornuny nädip gün geçdigisaýy berkitmesin?

Mämmetgulyzadanyň ezizden eziz ýagty ýadygärliginiň önünde hormat bilen egilmek bilen «Danabaş obasynda bolan wakalar» romanynyň ýazylmagynyň 130 ýyllygy mynasybetli dünýäniň hakyky edebiýatçylaryny tüýs ýürekden gutlaýaryn we romanyň iň soňky bölegini okyjylarymyzyň dykgatyna ýetirmegi borjum hasaplaýaryn:

«Zeýnep Hudaýýar begiň öýünde alty ýarym aý galdy. Şu geçen alty ýarym aýyň dowamynda Zeýnebiň enesinden emen süýdi burnundan ikli gan bolup geldi. Zeýnebe ezýet bermek bilen onuň ýeke-täk maksady bardy: Hudaýýar begiň niýeti Zeýnebiň we ýetim çagalaryň mal-mülküne eýe bolandan soň ony köçä kowmakdy.

Zeýnebiň özem muňa turuwbaşdan düşünişdi. Zeýnep bir alajyny tapyp ondan dynmagyň ýoluny gözleýärdi. Ýöne bu niýetine ýetmek üçin Hudaýýar begiň nädereje köseýändigine, urup-sögyändigine garamazdan hemme azap-süteme döz gelen Zeýnep Hudaýýar begiň edýän tekliplerini hiç bir ýagdaýda kabul edenokdy.

Ahyrsoňy ýagdaý Hudaýýar begiň Zeýnebi çuw-ýalaňaç halda ýumşar umydy bilen garaňky atýataga gabaýança we aç-suwsuz goýýança bardy. Daşy-da şeýdip gysymlasaň ýumşarmyş. Ahrynda Zeýnep ýumşady. Şeýdip Hudaýýar beg ähli göwün islegine ýetfi. Emma Zeýnep bu basyşyň netijesinde ýeke-täk şert bilen razylyk berdi. Ol şert hem pullara eýe bolandan soň Hudaýýar begiň Zeýnebiň talagyny bermegidi. Hudaýýar beg ylalaşdy. Doly göz ýetirmegi üçin Zeýnep Hudaýýar begi Gurhandan ant içirdi. Hudaýýar beg elini Gurhanyň üstünde goýup ant içdi».

Jelil Mämmetgulyzada / «Danabaş obasynda bolan wakalar»

Maýis ALIZADE.

Ýekşenbe, 10.11.2024 ý. Edebi makalalar